

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ВОҲАСИДА СУВ МАНБАЛАРИ АСОСИДА АЖРАТИЛГАН ҲУДУДЛАРДА МАНЗИЛГОҲЛАРНИНГ ЖОЙЛАШИШИ

Азизбек Тўйноқ ўғли Тешаев
Бухоро давлат университети Ўқув-
услубий бошқарма услубчиси

Мухаммаднисо Носир ўғли Ярашев
Бухоро давлат университети талабаси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Қуйи Зарафшон воҳасида сув билан ажратилган воҳатуманлар тавсифи илмий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Қуйи Зарафшон воҳаси, Оқдарё, Қорадарё, В.А.Шишкин, Я.Ғ.Ғуломов.

LOCATION OF SETTLEMENTS IN SEPARATED TERRITORIES ON THE BASIS OF WATER SOURCES IN KUYI ZARAFSHAN OASH

ABSTRACT

This article provides a scientific analysis of the description of water-separated oases in the Lower Zarafshan oasis.

Keywords: Lower Zarafshan oasis, Aqdarya, Qoradarya, VA Shishkin, Y.G.Gulamov.

КИРИШ

Бухоро воҳасининг суғорилиш тарихини ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганиш археологик жиҳатдан тадқиқ этилиши муносабати билан кейинги йилларда унинг тарихи масалаларига бағишланган бир қанча илмий мақола ва асарлар пайдо бўлди. Бу борада В. А. Шишкиннинг «Варахша» номли асари айниқса қимматлидир[1]. Гарчи В. А. Шишкиннинг бу асари бевосита Бухоронинг суғориш тарихига оид бўлмаса-да, аммо унда келтирилган турли даврларга мансуб археологик ёдгорликларнинг обзоридан воҳанинг ўзлаштирилишининг тарихий динамикаси намоён бўлади.

Қуйи Зарафшоннинг ирригация тарихи кенг кўламда Я. Ғ. Ғуломов томонидан ўрганилди. Я. Ғ. Ғуломовнинг кейинги йилларда тўплаган бой археологик ва этнографик маълумотлари ҳали эълон қилинмаган бўлса-да, ҳар ҳолда Бухоро воҳасининг суғорилиш тарихи масалалари, унинг бир қанча илмий тадқиқотларида талқин этилган.

Самарканд ва Бухоронинг асосий сув манбаи ҳисобланган Зарафшон дарёси шимолдан Туркистон ва жанубдан Ҳисор ҳамда Зарафшон тизмалари туташган ерда—3154 м баландликда жойлашган Зарафшон музлигидан бошланади.

Музликнинг узунлиги 24 км, кенглиги 1,7 км² бўлиб, қалинлиги 200 м³. Унинг ҳажми 40.8 кв/км га тенг.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Зарафшон ўзининг биринчи йирик ирмоғи-Фандарё келиб қуйилган жойигача Мастчоҳ деб аталади. Мастчоҳ дарёси Зарафшон музлигининг қуйи чегарасида 2775 м баландликдан[2] бошланиб, ягона ўзан бўйлаб баланд қояли ва тор тоғ дараси бўйлаб ғарбга томон оқади. Дарё юқори қисмининг кенглиги 25 м бўлиб, ҳар километр масофада, ўртача ҳисоб билан 7 м пастга тушади, шунинг учун ҳам у жуда тез ва ҳайкириб, ўйнаб оқади, тош, кум ҳамда лойқа каби оқизинди жинсларни ўзи билан кўп миқдорда олиб келади.

Зарафшон музлигидан 205 км қуйида, Айний (қадимги Варзаминор) қишлоғидан юқорирокда, Мастчоҳ дарёсига Фандарёнинг суви чап томондан келиб қўшилади ва шу жойдан бошлаб у Зарафшон номини олади. Мастчоҳ дарёсининг сув ҳавзаси 4650 кв/км га тенг бўлиб, у асосан уч дарё -Искандардарё, Яғноб ва Пасруд сувларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Искандардарёнинг юқори оқими Қорақўлдарё деб аталиб, у Ҳисор тоғининг шимолий ён бағрида Кўҳисафид, Тагисиё, Сиёкуҳ ва Яҳоб тоғ тизмаларида жойлашган кичик-кичик музликлардан бошланади[3]. Мура ирмоғи қуйилган жойдан бошлаб, Қорақўлдарё Саритоғ номини олади. Саритоғ дарёси ўз сувини Искандарқўлга қуяди. Қўлнинг узунлиги 3260 м, эни 2900 м, юзаси 3,4 км². Саритоғ қўлдан Искандардарё номи билан оқиб чиқади⁷. Искандарқўлдан 22 км қуйида, ўнг томондан унга Яғноб дарёси келиб қуйилади ва шу ердан бошлаб у Фандарё деб аталади.

Водийнинг ўрта қисмида Нурота тизмасининг жанубий ён бағридан кўнлаб сойлар оқиб чиқади ва Зарафшонга келиб қўшилади. Уларнинг тошқин сувлари баҳорда мазкур дарёга келиб қуйилади, ёзда вегетация даврида улар суғориш тармоқлари бўйлаб тортилиб кетади. Айримлари эса бутунлай қуриб қолади. Бу сойлар Зарафшон дарёси оқимининг ўзгаришида деярлик роль ўйнамайди.

Оқдарё ва Қорадарё туташган қисмида водий яна бир оз кенгайиб, унинг эни 18-20 км га етади. У шимол ва жануб томонлар- дан тоғолди паст ва баланд адрларни ёриб ўтади ва ғарбга томон торайиб боради. Навоий шаҳари яқинида унинг кенглиги 8-10 км дан ошмайди. Навоий районида водийдан Қонимех воҳаси ажралиб, шимоли-ғарбга томон понага ухшаб чўл бағрига ёриб киради. Унинг кенглиги 3-4 км га боради. Шимолдан у Нурота тизмасининг гарбий этаклари билан туташган баланд қирлар ва жанубдан Қонимех чўлига қўшилиб кетган Офтобачи адрлари билан чегараланади.

Навоий шаҳаридан қуйирокдан бошлаб, Зарафшон деярлик ҳар икки томондан ўраб олинган чўл орасида оқади. Дарё ўнг соҳили бўйлаб Қонимех чўлининг жанубий этакларини ва чап соҳили бўйлаб Чўлималикнинг шимолий

этакларини говиб ўтади, сўнг шимол ва жануб томонлардан юқоридаги чўллар билан сиқилган тор Ха- зора дарбандига оқиб киради. Бу районда водий ниҳоятда тораяди. Унинг кенглиги 2,5-3 км дан ошмайди. Оқдарё ва Қорадарё кўшилган жойдан то Хазорагача Зарафшондан 12 магистрал канал бош олади. Хазора дарбандидан чикқач, у ўз водийсининг куйи қисмига томон йўл олади. Водийнинг бу қисмига кириши билан Зарафшон оқим йўналишини жануби-ғарбга томон буради. Шу йўналишда у конуссимон шаклда Бухоро воҳасини ҳосил қилади. Бухоро воҳаси шимол ва ғарбдан кўчма кумлар остида қолган қадимги суғорилган ерлар орқали Қизилкум билан чегараланади. Шарқдан унга Чўлималик ҳамда Қизилтепа ва Қуйимозор адрлари, жанубдан эса, Қарши чўли ёндашади. Унинг кенглиги 65 км га боради.

Қизилтепадан 7 км ғарбда Зарафшондан унинг дельта характеридаги қадимги ирмоғи Вобкентдарё¹⁵ ажралиб чиқади. Вобкентдарё бошланган жой Хархўр номи билан машҳурдир. Хархўрдан 10 км ча куйида Бухоро ва унинг атрофини сув билан таъминловчи Шаҳруд магистралаи бош олади. Бу жой Дуоба номи билан аталади. Шу ердан бошлаб Зарафшон Қоракўлдарё номини олади. Дуобадан тахминан 78 км куйида Яккатут станцияси яқинида, Зарафшоннинг қадимги куриб қолган ўзани -Мохондарё Қоракўлдарёнинг ўнг қирғоғидан шимоли-ғарбга томон ажралиб чиқади. Бу районда Қоракўлдарё Бухоро воҳасидан чиқиб, тор водий бўйлаб, ўзининг энг куйи оқими, Қоракўл воҳаси томон йўл олади. Бу ерда водийнинг кенглиги 2,5—3 км дан ошмайди. Яккатутдан 25 км куйида Зарафшон-Қоракўлдарё ўзининг шу номдаги елпиғичсимон энг куйи воҳасини ҳосил қилади. Қоракўл воҳасининг узунлиги 20 км, эни эса 35 км дан ортиқроқ бўлиб, у шарқ ва шимоли-ғарбдан жануби- ғарбга томон чўзилиб, Қарши чўлига ёндашган қирлар ва қолган уч томондан барханли кумлар билан қопланган зилкумнинг шарқий қисми билан ўралиб туради. Ҳозирги вақтда водийнинг Бухоро ва Қоракўл қисмларида Зарафшоннинг ҳар икки соҳиллари бўйлаб чиқарилган 35 та магистрал каналлар суғориш системаларини сув билан таъминламоқда. Улар орасида Қалқонота, Қонимех, Шофрикон, Султонобод, Пирмаст, Харконруд, Вобкентдарё, Шаҳруд, Ромитан, Хайробод ва Сарибозор каналлари Бухоро воҳасидаги энг йирик ирригация системалари ҳисобланади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Зарафшоннинг куйи оқимида унинг қадимги энг йирик табиий тармоқларидан биринчиси ҳозирги Вобкентдарё каналидир. Тарихий манбаларда у Говхитфар, Хитфар номи билан аталган[4].

Қадимги Говхитфарга ҳозирги вақтда «дарё» сўзининг кўши- либ аталиши ҳам унинг табиийлигидан дарак беради. Бу борада Я. Ғ. Ғуломов Хоразмнинг қадимги йирик суғориш артерияси — Говхўра канали номининг этимологияси

устиди сўз юритар экан, «ирмоқ ёки дарё» сўзини англатувчи қадимги терминлар тўғрисида ишончли фикрни ўртага ташлайди. «Говхўра ва Говхитфар» номларидаги «гов» олд қўшимчасини у, Урта Осиёнинг қадимги халқларида «тармоқ» ёки «дарё»ни англатган «ўкуз» терминига эквивалент сифатида талқин этади ва «ўкуз» сўзига боғланиб келган топонимлар сингари, Говхўра ва Говхитфар номлари ҳам дарё шохоби оққан томонлардаги жой ёки районларнинг номи билан боғлиқ бўлган ирмоқларни англатади деб, ҳисоблайди. Қадимги Говхитфарнинг кейинги номи Вобкентдарё ҳам «Вобкентга томон оқадиган дарё» деб бекорга айтилмаган, балки Я. Ғ. Ғуломов томонидан ўртага ташланган фикрни англатувчи, топоним сифатида вужудга келган[5].

Хитфар дарёдан ажралган қисмида деярлик ғарбга томон оққан, сўнгра у жануби-ғарбга бурилиб, Зарафшон дарёсидан 4—5 км ғарбда унга параллел равишда йўналган. Хитфарнинг қадимги ўзани деярлик ўзлаштирилиб, экин майдонларига қўшиб юборилган бўлса-да, аммо унинг қолдиқлари ҳозирги вақтда лўх ва қа- мишзорлар билан қопланган узун кетган бир неча саёз чуқурликлар ҳолида жуда яхши сақланган. Унинг бир қисми Ғишти қиш- лоғидан 3-4 км жануби-ғарбда аниқ кўзга ташланади. Маҳаллий аҳоли ўртасида у «Кўлипингон» деб аталади. Унинг кенглиги 150—200 м. Кўлипингондан қуйида, қисқа масофа орасида Хитфарнинг излари кўринмаса-да, Ғиждувондан 5 км жануби-шарқда «Кўлимавлиён» номи билан Қизилтепа ва Ғиждувон магистралини кесиб ўтади. Бу ерда унинг кенглиги 200—250 м га боради. Кўлимавлиёндан жанубда Хитфарнинг излари яна бир оз масофа деярлик кўринмай, 5—6 км қуйироқда «Кўлипизъён» номида жануби-ғарбга йўналади. У Хархўрдан 12 км қуйида Вобкентдарёдан, Комиакка, Қомикасоба ва Кўмишкент каналлари бош олган жойда, унинг ҳозирги ўзанига келиб туташади. Бу жой Кўнадушанбабозор деб аталади. Кўнадушанбабозордан бошлаб Хитфар Вобкентдарёнинг сув оқиб пурган ҳозирги ўзани бўйлаб, деярлик ғарбга томон оққан[6].

1969 йилнинг кузида Бухоро области Ромитан ва Свердлов районларининг ғарбий ва шимоли-ғарбий чегарасига ёндашган қадимги суғорилган ерларни харитага тушириш вақтида Хитфарнинг қадимги қуриб қолган ўзанлари ва ундан чиқарилган кўп- дан-кўп йирик суғориш каналларининг излари аниқланди. Хитфарнинг қадимги дельтаси ҳисобланган бу районни маҳаллий аҳоли Урганжий дашти деб атайди. Бу даштда Хитфарнинг қуриб қолган қадимги излари жуда яхши сақланган. Афтидан, Хитфар, Хархўр — Вобкентдарёнинг Зарафшондан ажралиб чиқадиган жой номи бўлиб, бу тўғрида кейинроқ батафсил гапирилади.

1962 йилнинг баҳорида Мохондарё археология отряди қадимги Хитфар масаласи билан махсус шуғулланиб, унинг қадимги табиий ўзанининг қолдиқларини қидириб топди ва қадимги сақосининг ўрнашган жойини аниқлади. Ҳозирги Ромитан канали Вобкентдарёдан бош олган районда иккига ажралиб,

улардан биринчиси шимоли-ғарбга ва иккинчиси жануби-ғарбга йўналган. Биринчи ўзан Қоқиштувон қишлоғидан шимолроқда ҳозирги воҳа чегарасини кесиб ўтиб, чўл бағрига 10-12 км кириб борган ва кенг территорияга тошиб кўл ва кўлмаклар ҳосил қилган. Унинг қуруқ излари Хўжазафарон ва Хонгушар мавзелари ўртасида жуда яхши кўзга ташланади. Унинг кенглиги 75 м ва чуқурлиги 1,5-2 м га боради.

Хитфарнинг жануби-ғарбга йўналган иккинчи ўзани эса Қўрғони Ромитан шаҳар харобасидан 2 км шимоли-ғарбдан ўтиб, Бобосимосий мавзеида воҳа чегарасини кесиб ўтган ва чўл бағрига 20-25 км кириб борган. Ширинқудук мавзеига 3 км етмасдан у яна иккига ажралиб, бири жанубга ва иккинчиси аввал ғарбга сўнгра жануби-ғарбга томон йўналган. Узаннинг ҳар иккаласи ҳам қадимги Бухоро ҳокимлари - бухорхудотларнинг қароргоҳи бўлган Варахша яқинида бири ёдгорликдан 2 км шимолдан, иккинчиси 2 км шарқдан ўтиб, Мохондарё водийси томон йўналган. Эҳтимол у қачонлардир қадим замонларда Мохондарёгача етиб боргандир. Хитфарнинг қуриб қолган излари айниқса Варахша атрофида яхши сақланган. Унинг кенглиги 40—60 м ва чуқурлиги 2 м гача боради. Варахшага энг яқин сув манбаи ҳисобланган Ширинқудук ҳам Хитфарнинг қадимги ўзани ичидан қовланган.

Милоддан аввалги, II-I асрларда Бухоро воҳасининг ғарбий қисми ҳисобланган бу район қалин ирригация тармоқлари билан қопланган бўлиб, у ерда Қизилқир, Субук, Бўронтепа, Сеталак, Қоравултепа, Сурхак, Боштепа ва бошқа кўпгина ёдгорликлар қад кўтарган. Аммо Хитфарнинг юқори ва ўрта оқимларида ирригация системалари ва деҳқончилик майдонларининг кенгайиши билан, унинг адоғига сув етмай, қадимги обод ерлар қуриб қолган.

Мохондарё отрядининг 1950-1964 йиллар мобайнида Зарафшоннинг дельта характеридаги ирмоқлари жойлашган районлари. бўйлаб очган археологик кашфиётлари қуйи Зарафшонда яшаган ибтидоий кишиларнинг моддий-маданияти қиёфасини ва хўжалик ҳаётининг асосларини тиклаш имкониятини бериш билан бирга, Мохондарё ва Гужайлининг қадимги ўзанлари бўйлаб сувнинг оққан даврлари (гарчи нисбий равишда бўлса ҳам) ва уларнинг оқимида содир бўлган баъзи бир ўзгаришлар тўғрисида фикр юритиш учун бизга қимматли материал берди.

ХУЛОСА

Зарафшон водийсининг, хусусан, унинг қуйи қисмига жойлашган Бухоро воҳасининг суғорилиш тарихига бағишланган асарлар таҳлил қилиниб шулар аниқ, бу қадимги деҳқончилик воҳасининг суғорилиб обод этилиши тарихига оид йирик асарлар то ҳозирги кунгача нашр этилмаган. Шундай бўлса ҳам, Қуйи Зарафшон воҳасида жойлашган аҳоли манзилгоҳларининг таҳлили археологик тадқиқотлар натижасида амалга оширилди.

REFERENCES

1. Шишкин В. А.. Варахша, М. 1963.
2. Шульц В. Л., Гидрография Средней Азии, Ташкент, 1958, стр. 59.
3. Шульц В. Л. ва Машрабов Р., Ўрта Осиё гидрографияси, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1969, 137-бет.
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий, Бухоро тарихи, Тошкент. 1966, 35-бет.
5. Ғуломов Я. Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи, Қадимги замонлардан ҳозиргача, Тошкент. 1959, 144-145-бетлар.
6. Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). Тошкент. 1972
7. Ochilov Alisher. "The Role of Zamanbaba Culture in The Social and Economic History of Bukhara Oasis During Bronze Age." CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY 2.4 (2021): 42-47.
8. OCHILOV, Alisher. "JEWELRYC TRADITION IS A SOURCE OF STUDY OF BUKHARA HISTORY." Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi 1.1: 105-116.
9. Ochilov, A. T. "DATING OF THE ZAMANBABA CULTURE: ASSED ON ARCHAEOLOGICAL SOURCES." Theoretical & Applied Science 12 (2019): 589-591.
10. Очилов, Алишер Тўлис Ўғли. "БУХОРО ВОҲАСИ ШАКЛЛАНИШИДА ЗАРАФШОН ДАРЁСИНING ЎРНИ ВА ВОҲА ТАРИХИЙ ГЕОГРАФИЯСИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР." *Scientific progress* 1.6 (2021): 933-938.
11. Ochilov A. Бухоро воҳасида олиб борилган илк археологик тадқиқотлар //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.